

НАРОД, ЯК «КОЛЕКТИВНИЙ ГЕРОЙ», В УКРАЇНСЬКОМУ ПІСЕННОМУ ЕПОСІ ДОБИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Ідеться про відображення в українському пісенному фольклорі образів народу, які являють собою уособлення колективного героїчного духу часів визвольної боротьби на чолі з Богданом Хмельницьким.

Ключові слова: український пісенний фольклор, образ народу, Богдан Хмельницький.

Идет речь об отображении в украинском песенном фольклоре образов народа, которые олицетворяют коллективный героический дух времен освободительной борьбы во главе с Богданом Хмельницким.

Ключевые слова: украинский песенный фольклор, образ народа, Богдан Хмельницкий.

The article deals with the mapping of the Ukrainian folk songs images of people, who embody the collective spirit of the heroic era of the liberation struggle, led by Bohdan Khmelnytsky.

Key words: Ukrainian folk songs, the image of the people, Bogdan Khmelnytsky.

Історична пам'ять часто постає у вигляді певних ідеологічних схем. Це повною мірою стосується і проблеми, яка формується як «роль постаті в історії». Упродовж тривалого часу під історією дійсно розуміли дії окремих постатей, що уособлювали собою державу, в першу чергу, її керівників. Країни приводили до розквіту чи занепаду їх правителі, у битвах перемагали імператори, архітектурні споруди зводили монархи та ін.

Однак після Другої світової війни європейська гуманітарна думка переглядає свої позиції. Виникає потужний «антропологічний» напрям, який чи не вперше постав як колективний науковий напрям у Франції, що продемонструвала так звана «школа «Анналів». Учені, які належали до цього напрямку, обрали «народ» справжнім об'єктом дослідження, не випадково саме «школа «Анналів» надала науковій легітимності поняттю «ментальність». Повсякденне життя народних мас, думки, бажання, колективна пам'ять, взаємовплив «народу» і «постатей» — усе це стало можна поєднувати в комплексних дослідженнях, що сприяло формуванню нових поглядів на вже відомі сторінки історії та культури, а також порушенню нових проблем. Із героїчного одинака, що «рухає» вперед розвиток суспільства, постав герой колективний, складний та багатомірний.

Мета статті — представити колективну пам'ять українського народу, репрезентовану в пісенному фольклорі доби Хмельниць-

кого. Окрім поетизованих постатей козацьких ватажків, фольклор надає і загальний «портрет» народу часів визвольної боротьби. Він складається з багатьох елементів, уявити його цілісність вельми складно, оскільки багато текстів утрачено, «стерто» з народної пам'яті, зокрема за допомогою репресивних методів. Однак загальне уявлення про цього «колективного героя» все ж таки збереглося і його дослідження становить основу означеної публікації.

На думку знаної дослідниці пісенного фольклору С. Грици, «... стан вивчення українського думового епосу міг би бути індикатором політичних справ українського народу, його сходжень і стагнацій в історичному розвитку» [3, с. 122]. Повною мірою це твердження стосується і визвольних змагань під керівництвом Б. Хмельницького. У думі «Хмельницький та Барабаш», яка розповідає про початок повстання проти польських утисків, гетьман одразу звертається до «колективного героя» і отримує від нього очікувану відповідь: «Оттоді-то козаки, друзі, молодці, добре дбали, /Од сна уставали, /Руский отчинаш читали, /На лядські табори найджали, /Лядські табори на три часті розбивали, /Ляхів, мостивих панів, упень рубали, /Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали, /Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали» [2, с. 4]. З тексту очевидно, що цей «колективний герой» має назву — козацтво. «Сон» є образом бездіяльності, від якої козацтво переходить до безпосередніх бойових дій проти ворога. Важливим принципом розподілу «свого» та «чужого» в колективному протистоянні «козаки — ляхи» відіграє християнська (православна) віра.

Не вдаючись до подробиць та версифікаційності формування козацтва, відзначимо важливий у контексті цього дослідження момент. Козацтво — окремих стан тогочасного суспільства, який у багатьох моментах демонстрував свою відокремленість від українського міщанства та селянства. Однак саме під час Хмельниччини відбувається масове «показання» українського населення. У думі «Про Молдавський похід» є яскрава замальовка руху козацького війська, яке ототожнюється з роєм бджіл, що вилетів з вулика за своєю «маткою»: «За ним козаки йдуть, /Яко ярая пчола гудуть; /Котрий козак не міє в себе шаблі булатної, /Пищалі семип'ядної, /Той козак кий на плечі забирає, /За гетьманом Хмельницьким /В охотне військо поспішає!» [2, с. 100].

Козак, перш за все, озброєний чоловік, про це свідчить навіть одна з версій етіології самого слова. Ті, хто також відтепер називає себе козаками, але не має навіть шаблі, крокуючи до бою з кием на плечі, все інше українське населення — міщани, тобто люди різних професій та селяни. Як зазначає один з перших дослідників українського пісенного епосу П. Г. Житецький, саме слово «козацький» означало «рідний, свій», відмінний від «чужого» [5, с. 26].

Очевидець і учасник цих подій у відомому козацькому літописі розповідає, що почувши про наступ Хмельницького, все українське населення починає приставати до війська: «... зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бывали, але кто й нігди козацтва не знал» [10, с. 12]. Про те саме повідомляють і джерела супротивника. Так, у польському листі від 1649 р. розповідається, що полонені українці кажуть, ніби є такий лист Хмельницького, в якому закликається збиратися в одну громаду і „черні», і козакам, щоб жодного пана чи шляхтича не залишилося [4, с. 177].

Отже, незважаючи на різницю в ставленні й сприйманні козацтва та «черні» або «голоти», сама війна Хмельницького з поляками постає, як народна, а „колективний герой», який діє, висловлюється, збурюється та сміється у творах пісенного фольклору — це єдиний народ, без чіткої станової чи майнової межі. У деяких епізодах це дійсно нагадує єдиний могутній організм, який бореться з ворожою силою. Не випадково, перша ж дума «Про Хмельницького та Барабаша» голосом «колективного героя» промовляє: «Ей, гетьмане Хмельницький, /Батю наш, Зинов Богдане чигиринський! /Дай, боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли, /Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подавали!» [2, с. 7]. Так відбувалося і насправді, коли усвідомлення спільної долі єднало простих воїнів та їх «козацького батька». У джерелах повідомляється: коли поляки почали викликати Хмельницького на переговори з українського табору, говорячи, що на заміну дадуть у заставу знатних шляхтичів, козаки почали кричати у відповідь: «... і триста Потоцьких та Собеських не стоять добродія нашого, пана гетьмана» [8, с. 147].

Єдність «колективного героя» полягає і в спільних причинах повстання, утисках, яких зазнавало українське населення від гонорових польських панів та місцевої адміністративної ланки, серед якої значну роль відігравали євреї.

У думі «Про гніт рандарів та початок повстання» розлого описані утиски, яких зазнавало українське населення від польської адміністрації, що уособлює образ «рандаря», тобто орендатора. Економічний тиск польської адміністративної ланки (до якої належали євреї) вважається аксіоматичним і в сучасних єврейських дослідників визнається ними як одна з важливих причин вигнання євреїв з українських територій, відвойованих у поляків загонами Богдана Хмельницького [6, с. 160].

«Колективного героя», у цьому разі, можна називати ще й «колективним месником»: «Тогді-то козаки у городу Полонному пилигуляли, /Здобу хорошу собі коло жидів-рандарів мали». В іншому варіанті означеної думи соціальний момент у народному варіанті «експропріації» ще більше загострено: «Та в котрого не було драної невірної кожушини, /Та й той надів жидівські кармазини!... /

Та ще й то по карманах срібні гроші мали» [2, с. 26]. Ідеться про те, що несправедливо присвоєне майно від тих, хто відбирав, повертається до тих, у кого його відібрали. Моральну оцінку, зважаючи на сьогоднішній день, у таких випадках надавати складно, радше необхідно чесно констатувати наявність такого розуміння відновлення «правди-справедливості» в народній свідомості українців.

У вимірі тотальної війни обидві протиборчі сторони розуміють, що справжній спокій та мир уже не повернуться, є тільки тимчасове замирення, але й воно насправді ознаменоване польським терором. У текстах думи про наслідки Білоцерківських угод наводиться детальна картина повернення колишніх господарів, які всіляко знущаються з українців, грабують їх, гвалтують жінок. Ніхто не може і слова сказати, оскільки тепер ляхи діють з пересторогою, остерігаючись нової хвилі невдоволення. Навіть у корчмі українцям слід говорити пошепки, оскільки польський підслухач насторожі: «...юлицею йде, /Казав би як свиня не скребена по переду вухом веде, /І ще слухає прослухає, /Чи не судить його козак, альбо мужик...» [2, с. 111].

Коли Хмельницький нарешті дозволяє розпочати новий етап боротьби, він закликає бити ворога всім, що потрапляє до рук, фактично «селянською» зброєю: «... і до дрючків і до оглобель хватайте, /І ляхів-панів, у нічку у четвертеньку, так як кабанів зганяйте» [2, с. 115]. Поляки благають про пощаду, різко змінюючи тон на заподадливий щодо козаків: «Ей козаки, рідні братці, /Коли б ви добре дбали, /Да нас за Вислу річку хоть у одних сорочках пускали» [9, с. 55].

Однак після принизливого становища, режиму терору проти української людності, що встановлювався при поверненні колишніх господарів-шляхтичів, годі було очікувати якогось жалю до ворога. У цій думі добре відтворена саме стихія боротьби, коли пристрасті розпалюються і знедолені пригадують гнобителям їх кривди в погрозово-глузливому зверненні: «Ой ляхи ж ви, ляхи, /Мостивії пани, /Годі ж вам по-за куцями валяться, /Пора до наших жінок на спочинок іти; /Уже наші жінки і подушки поперебивали». Після такої промови роз'ярілий народ не треба й закликати, він і так радо свого гнобителя «келепом межі очі наганяє» [2, с. 112].

Слід відзначити, що думи й історичні пісні, присвячені першим битвам з ворогом, демонструють силу та міць «колективного героя», який іде до перемог на чолі зі своїми ватажками. Ми чуємо це в історичній пісні «Не дивуйтеся, добрії люди». Пісня зображує козацьку звиягу: «Сам бравий козак гуляє». Результати славної «козацької гульні» знакові. По-перше, погромлені великі польські сили, що навалилися на Україну, «як чорна хмара». По-друге, козацькі перемоги зміцнили бойовий дух населення, показали, що козацько-селянське військо в силі перемагати відбірні загони

шляхти: «Ляцькою славу загнали під лаву». По-третє, Україна вже вбачається незалежною і великою, про це говорять нові кордони «козацької землі», що сягають Дуная, Случа, Вісли. У надіях залишається, що такі великі перемоги забезпечать звільнення рідної землі від гніту, і це дозволить ще більше згуртуватися й оборонити здобуту волю. Своєрідним підсумком стає новий образ гордого козака-переможця: «Ой чи бач, ляше, як козак пляше, /На сивім коні грає, /Мушкетом бере, аж серце в'яне, /А лях від страху вмирає» [14, с. 105].

Дума «Про перемогу Корсунську» відкриває нам ще одну рису «колективного героя» — бойовий досвід українських воїнів з плачів шляхтянок за чоловіками постають окремі подвиги козаків і покарання ворогів: одних полонених, радше за все високих посадовців, зв'язаних відводять до гетьмана, деяких, як свою особисту військову здобич, відводять до свого коша, а декого і вішають «на дубі».

Під час Корсунської битви поляки зазнали нищівної поразки, в полон потрапили обидва командувачі коронних військ, 80 знатних шляхтичів, 127 офіцерів, більше 8 тисяч жовнірів: «Тоді козаки ляхів доганяли, /Пана Потоцького піймали, /Як барана, зв'язали /Та перед Хмельницького-гетьмана примчали» [2, с. 36]. Народ особливо потішило становище М. Потоцького, на той час коронного гетьмана, відомого придушенням кількох попередніх козацьких повстань, про що згадує пісня «Засвистали козаченьки».

Розповіді та легенди про цю подію вказують на ті дошкульні жарти, якими закидали М. Потоцького з козацького війська: «Бідний, бідний, пане Степане! Не попав, небоже, на Запороже, не найшов гаразд шляху» [7, с. 199]. Про це писав і польський анонім кінця XVII ст.: «... яке посміховисько чинило козацтво, хлопство з коронного гетьмана, як соромили, вигукуючи: «А що, пане гетьмане ляцький, що ж ти, великий боярин, ти знаєш як воювати, ах пане гетьмане, милостивий пане, чи ж то накажеш гетьмана Хмельницького на палю вбивати... ах, найясніший гетьмане ляцький, іди до Криму, дурню...» [13, с. 88]. Пісенна епіка також не обійшла, за словами П. Г. Житецького, «уїдливе слово докору» [5, с. 30], яке кидає «колективний герой» колись страшному та жорстокому, а тепер жалюгідному можновладцеві в думі «Про Корсунську битву»: «А тепер не зумієш ти з нами, козаками воювати /І житньої соломахи з тузлуком уплітати. /Хіба велю тебе до рук кримському хану дати, /Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобиліни жувати!» [14, с. 102].

Останні слова відтворюють ще один реальний епізод. Полоненого М. Потоцького віддано союзним Хмельницькому татарам як «відплату» за допомогу. Пізніше татари звільнили полоненого за великий викуп, і коронний гетьман (помилково названий у думі

Йваном) з'являється ще раз у фольклорному варіанті, коли до нього звертається молдавський «господар» Василь. Незважаючи на те, що в думі «Про Молдавський похід» Василь звертається до поляків за допомогою проти українців, але в його промові раптом звучить той самий ущипливий козацький сміх «колективного героя», який нагадує старому ворогові про його ганебний полон: «Гетьмане Потоцький, /Що в тебе розум жіноцькій! /Ти за дорогими напитками, бенкетами уганяєш — /Чом ти Хмельницького не єднєш?». А Потоцький ніби радить не воювати з Богданом, оскільки він «Мене, Йвана Потоцького, /Кроля польського, /Три дні на прикові край пушки держав» [2, с. 102-103].

Фрагменти з дум та історичних пісень, що розповідають про хід військових подій, або епізоди, пов'язані з реальними історичними персонажами, хоча й осмисленими в дусі фольклору, надають можливість реконструювати окремі подвиги безіменних героїв, які доповнюють загальний портрет героя «колективного».

Так, у пісні «Не дивуйтеся, добрії люди», «свої», тобто «добрії люди», розуміють, що відбувається і на «високому» рівні, коли йдеться про завоювання прав та свобод, і на рівні «повсякденному», в якому відбувається звичайне буденне життя великого народного війська. Однак те, що зрозуміло «своєму», здається дивним та неправильним «чужому»: «Дивують ляхи, вражій сини, /Що ті козаки вживають, /Вживають вони шуку-рибаху /Ще й соломаху з водою» [14, с. 104]. У непоказному, на перший погляд, епізоді увага зосереджується на невибагливості українців, звичності до «спартанського» способу життя, вмінні перетерпіти незгоди заради спільної справи, всі ці якості «колективного героя» протиставлені зарозумілості, пихатості, зніженості супротивника, згадку про що залишає дума про «Корсунську перемогу»: «Печеного поросяти, /Куриці з перцем та шапраном уживати...» [Там же].

І перед нами не просто літературний образ, а образ, залишений самим життям. Це доводять, зокрема, мемуари Павла Халебського (Алепського), який у складі делегації антиохійського патріарха відвідав козацький табір і польову ставку Хмельницького: «Дорогою ми бачили, як козаки ловили в поблизьких ставках рибу для себе. Ти бач, яка невибагливість!» [15, с. 111].

Ще одна особливість тодішнього ведення війни — фортифікаційні споруди. Основний склад козацького війська становила піхота, яка й облаштовувала табір, обносячи його захисними земляними спорудами, як це змальовано в думі «Про Молдавський похід»: «А ще до города Сороки прибував, /Під городом Сорокою шанці копав, /У шанцях куренем стояв» [2, с. 99-100]. Головне, виконання бойового завдання, безпека табору, особистий побут зводиться до мінімуму. І знову пригадаємо опис Павла Халебського: «Козаки не мають полотняних наметів, напинають їх з жердин та

гілля, вкривають своїм одягом, коли треба сховатися від дощу, і тим задоволені!... Нарешті ми дісталися до намету гетьмана Хмеля, маленького й непоказного» [15, с. 110].

Натяк на цікаву тактику ведення війни в тодішньому слов'янському світі трапляється в пісні про Нечая «Ой з-за гори високої»: «А де ж твої, Нечаєнку, /Кованії вози?» [2, с. 39]. Радше в цьому разі йдеться про спеціальні похідні вози, сковані залізним цепом, за допомогою яких можна було швидко встановити оборонну лінію, навіть пересувну, як було, наприклад, у відомій битві на Дрижиполі.

Зачин тієї ж пісні про Нечая подається як діалог між козаками, що намагаються попередити свого ватажка про небезпеку, але той, як годиться героєві, не звертає на те уваги, піклуючись більше про «славу мою козацьку», ніж про збереження життя. Окрім того, він покладається на своїх людей: «Ей я, козак молоденький, /Ляхів не боюся, /Маю ж бо я козаченьків /То й оборонюся» [Там же]. Звісно ж, у цьому разі йдеться про бойове козацьке товариство і про козацьку варту, яка часто першою приймала на себе удар супротивника. Мотив попередження про наближення ворога також дозволяє пригадати і налагоджену козаками розвідку. Безіменні народні герої здійснювали розвідку, збирали дані про пересування військ. Польські джерела повідомляють, що під час наступу на Львів у самому місті було захоплено двох жінок-розвідниць і козака — усі вони належали до розвідників Кривоноса [11, с. 31]. Зауважимо, що образи Нечая та Кривоноса в текстах пісенної епіки часто заміщаються, тобто замінюють один одного.

Швидке пересування козацького війська, неочікуване для супротивника, — ще один прояв «колективного героя». У думі «Іван Богун» подається образ народного війська, як швидкої хвилі, що накочується зненацька та ніби змиває ворога: «До Вінниці за штири доби прибуває. /Його військо гетьманське морем захлинає, /Турецько-польське крульське військо знищує, /Богуна з козаками з неволі визволяє» [2, с. 99].

Виборовши перемогу, «колективний герой» радо святкує, не забуваючи згадати тих, хто привів спільноту до великих здобутків: «Все козацтво /І вояцтво /У ряди ставало, /На всі голоси кричало, /Промовляло, /А кобзарі грали, /В струни дотинали /Та Богдана із Богуном /Піснями хваляли!» [Там само].

Відчуття єдності, колективної відповідальності — один із найважливіших здобутків, як вважає народна пам'ять, характеризуючи часи Хмельниччини. Подібні настрої відтворені в думі «Про смерть Хмельницького». У зачині думи ми бачимо старого гетьмана Хмеля, біля якого раптом нікого немає, окрім писаря Івана Луговського (Виговського). У всіх попередніх ситуаціях Богдан сам звертався до козаків, як батько до дітей, але без козацької ради, без

козацької сили, він сам стає як мала дитина: «Тоді-то вони стали у раді /Як малії діти, /Од своїх рук листи писали, /По городах по полкових, по сотенних розсилали, /А до козаків у листах приписували....» [2, с. 122].

У цьому разі моральна настанова щодо обрання нового гетьмана козацькими зборами актуалізується на самому початку, коли повна картина скликання ще не окреслюється. Але ось козаки починають прибувати до гетьманської ставки в Суботіві, серед них немає розгубленості, зневіри, а тільки спокійна впевненість у необхідності продовження справи Богдана: «Штихи у суходіл стромляли, /Шлики із себе скидали, /Хмельницькому низький поклон послали....» [Там само].

Бажана спадкоємність перемог і перетворень на чолі з Хмельницьким сприяє обранню юного гетьманича Юрія Хмельницького. Загальна скорбота «колективного героя» з приводу смерті старого гетьмана Богдана епічно передається через явища природи, демонструючи надлюдську скорботу через смерть великого героя: «То не чорні хмари ясне сонце заступали, /Не буйні вітри в темнім лузі бушували, /Козаки Хмельницького ховали, /Батька свого оплакали» [Там само, с. 123].

Підсумовуючи, повернемося до завдання відтворити портрет «колективного героя» через його окремі характерні риси. Серед них ми відзначили такі:

- найменування себе козацтвом, причому козацтво в цьому разі усвідомлюється не окремою військовою верствою, а ідеалом боротьби за свободу, який об'єднує все українське суспільство;
- усвідомлення спільності відбувається також через належність до православ'я й, відповідно, захист православної віри;
- наступний чинник єдності — це єдність «верхів» і „низів», народу та його ватажків, які мають спільного ворога і спільну мету — вигнати цього ворога, забрати в нього награбоване й панувати самим на рідній землі;
- згуртування під тиском «колективного антигероя», якого вбачають у поляках та пропольській адміністрації;
- єдиний бойовий настрій, який передається через специфічні формули «гротескного реалізму», тобто глумів та насмішок з ворогів;
- набутий бойовий досвід, який також стає колективним надбанням;
- усвідомлення єдиної історичної долі, особливо в моменти загальної радості чи горя.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з відтворенням цілісного образу «колективного героя», єдиного народу, який

усвідомив свою єдність у бойових обставинах, що постає в інших фольклорних жанрах, зокрема легендах та переказах.

Список літератури

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. — К. : Дніпро, 1991. — 238 с.
2. Антонович В. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. Т.2 / В. Антонович, М. Драгоманов. — К. : Типография М. П. Фрица, 1875. — 166 с.
3. Грица С.Й. Трансмісія фольклорної традиції. Етномузикологічні розвідки / С. Й. Грица. — К. — Тернопіль : Астон, 2002. — 235 с.
4. Історія України в документах і матеріалах. У 3т. — К. : Вид-во АН УРСР, 1941. — Т.3. — 292 с.
5. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. — К. : Типография Корчак-Новицкого, 1893. — 249 с.
6. История еврейского народа. — Иерусалим : Алия, 1994. — 304 с.
7. Костомаров Н. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий / Н. Костомаров. — М. : Чарли, 1994. — 766 с.
8. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — 406 с.
9. Куліш П. Записки о Южной Руси. Т.1 / П. Куліш. — СПб. : Типография А. Яковсона, 1856. — 322 с.
10. Літопис Самовидця. — К. : Наук. думка, 1971. — 207 с.
11. Лола О. П. Максим Кривоніс (Історичний нарис) / О. П. Лола. — К. : Радянська школа, 1957. — 64 с.
12. Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни 1648-1654 рр. / Л. Полухін. — К. : Держполітвидав, 1954. — 40 с.
13. Смолій В. А. Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Либідь, 1993. — 504 с.
14. Українські народні думи та історичні пісні. — К. : Вид-во АН УРСР, 1955. — 660 с.
15. Халєбський П. Україна — земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халєбський. — К. : Ярослав вал, 2009. — 293 с.

Надійшла до редколегії 17.11.2010 р.